

До визначення феномена демократії

Наталія Латигіна,

кандидат політичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Протягом усієї історії людства найблагородніші його представники прагнули створити теорію ідеального суспільства, в якому панували б соціальна справедливість, мир, щастя, а люди стали б вільними й рівноправними. Головним було віднайти соціальний механізм, за допомогою якого суспільство могло б справедливо розподіляти суспільні блага між громадянами. Ця ідея ототожнюється, в першу чергу, з теорією демократії. У зв'язку з цим постає актуальна проблема вивчення такого надзвичайно непростого феномена, як демократія.

Прагнення піддавати сумніву класичну теорію демократії, її ідеї і принципи виникло не в наші дні. Ще Г. Кельзен 1920 року писав, що гасло демократії домінує майже неподільно в думках людей XIX і XX століть. А відтак воно, як і будь-яке інше гасло, втрачає справжній сенс. Люди, підкоряючись політичній моді, використовують це поняття доречно й недоречно, зловживають ним більше, ніж будь-яким іншим політичним поняттям, внаслідок чого воно набуває часом протилежного значення. Це відбувається доти, доки „інтелектуальна порожнеча, яка звичайно супроводжує вульгарну політичну мову, не вихолощує це поняття до стану умовної фрази, що не претендує більше на жодний чіткий зміст” [1]. Така думка, безперечно, актуальна й сьогодні, адже термін „демократія” вживається часто зовсім бездумно, іноді в значенні зовсім далекому від справжнього.

У цій статті зробимо спробу узагальнити визначення дефініції демократії. Саме з'ясування питання, що можна вважати демократією в сучасному розумінні, дозволить знайти відповіді й на цілу низку інших важливих питань; зокрема таких, як: що є демократичний процес, як побудувати демократичну державу тощо.

Серед джерел, використаних автором при підготовці статті, особливо хотілося б відзначити монографію А. Ковлера „Криза демократії? Демократія на рубежі XXI століття”. У цій праці наголошується, що

сучасна демократія, основи якої було закладено у XVIII столітті, а коріння її сягає античності, пережила лише у XX столітті такі кризи, які взагалі можуть поставити під сумнів її існування. А. Ковлер вважає, що теперішня криза демократії має кілька проявів. Це криза державності, криза форм участі і політичної активності та криза громадянськості. Шукаючи відповідь на запитання, бути чи не бути демократії у XXI столітті, А. Ковлер досліджує розуміння демократії в різних вимірах теорії та практики і доходить висновку, що настав час переосмислити традиційні демократичні принципи. Він розглядає також проблему „демократичного центру” та „демократичної периферії”, тобто особливості розвитку західної і східної демократій, і приділяє певну увагу різним шляхам демократизації, зокрема таким, як:

³⁵₁₇ редемократизація після періоду іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія);

³⁵₁₇ реформи політичних інститутів після визволення (Франція, Італія);

³⁵₁₇ впровадження демократії за допомогою іноземних окупантів (Німеччина, Японія);

³⁵₁₇ трансформація авторитарних режимів (країни Східної Європи);

³⁵₁₇ демократизація шляхом договору з опозицією (Іспанія).

У статті А. Сіленко „Політичні чинники формування держави загального добробуту” підкреслюється, що в країнах Центральної і Східної Європи економічні, культурні й історичні причини можуть стати на заваді досягненню ідеального поєднання демократичної політики і задоволення людських потреб (за зразком, скажімо, Швеції). Тому вибір між демократією і розвитком людини може існувати завжди. А. Сіленко вважає, що на сьогодні саме такі цінності, як свобода, рівність, солідарність, соціальна справедливість роблять демократію привабливою для багатьох.

У праці італійського вченого Дж. Компаньоні „Elementi di diritto costituzionale democratico” детально аналізуються ознаки демократії та її цінності, серед яких виокремлюються такі:

³⁵₁₇ право (закон);

³⁵₁₇ свобода волевиявлення;

³⁵₁₇ врахування інтересів меншості;

³⁵₁₇ кваліфіковане управління;

³⁵₁₇ множинність інтересів;

³⁵₁₇ соціальна дія та інші.

Мета статті –

проаналізувати феномен демократії в історичній ретроспективі; дослідити різні підходи до визначення сутнісного змісту демократії; вивчити головні виміри поняття демократії, які існують в сучасній політико-правовій теорії.

Соціологи різних країн проводили численні опитування громадян щодо сприйняття феномена демократії. З'ясувалося, що переважній більшості опитуваних непросто дати всеохоплююче визначення поняття демократії. Респонденти називали передусім ті властивості демократії, які перебувають, так би мовити, „на поверхні свідомості”, а саме: свобода говорити те, що думаєш; свобода вибору; рівноправність людей незалежно від їхнього достатку; влада народу тощо [2]. І кожен має певну рацію. Але все ж: що є демократія в науковому сенсі?

Ідеї громадянської рівності розвивав ще давньогрецький демократ Протагор, а вперше вжив термін „демократія” („демос” – народ, „кратос” – влада) інший давньогрецький мислитель – Фукидід. Відтоді минуло два з половиною тисячоліття, але проблеми демократії залишаються в центрі політичної і ідеологічної боротьби, теоретичних дискусій.

З ускладненням політичного розвитку суспільства дефініція демократії одержувала все складніші, неоднозначні тлумачення. Ще в античній Греції Протагор, Горгій, Тразімах, Псевдо-Ксенофонт по-різному трактували це поняття. Загальновідоме скептичне ставлення Платона і Аристотеля до демократії як до „неправильної форми” правління.

У праці „Політика” Аристотель сформулював первинне визначення демократії. Але слід пам'ятати, що мислитель вважав демократію найневдалішою з усіх можливих форм правління: „Більш-менш чистою демократією є така, що забезпечує рівність – вона передбачена законом даної держави, і бідні не зазнають більшого пригнічення, ніж багаті; верховна влада не належить жодному з цих прошарків, обидва вони беруть в ній участь. Якщо, як вважає дехто, свобода і рівність є найважливішими ознаками демократії, то це знайшло свій вияв, головним чином, у тому, щоби всі брали участь у державному управлінні. А тому, що народ представляє у демократії більшість і постанови більшості мають вирішальне значення, такого роду державний устрій і є демократією” [3]. Сьогодні, на нашу думку, це визначення можна вважати утопічним, оскільки ні суто теоретично, ні технічно всі члени суспільства не можуть брати участі в державному управлінні.

Давньогрецькі мислителі пов'язували форму державного управління з суспільним життям і умовами суспільного розвитку. Цю думку розвивали і середньовічні європейські теоретики, а також батьки американської демократії. Так, один із авторів американської моделі демократії Дж. Медісон вважав демократію компромісом влади більшості з владою меншості, який досягається рівноправною участю всіх дорослих громадян у політичному процесі, з одного боку, і обмеженням їх суверенітету, з іншого [4].

Інший американський вчений, Й. Шумпетер, визначає демократію як форму правління, „інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість

впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян” [5]. Це визначення впливає з емпіричних досліджень реальних форм правління в історії держави і досить добре відбиває реалії сьогодення.

Оскільки проблеми демократії досліджують не лише політичні, а й юридичні науки, необхідно з’ясувати різницю в існуючих в них підходах до визначення цього поняття. Для правознавця демократія – це, перш за все, принципи законності, закріплені в міжнародно-правових актах, конституціях, законах, які визначають верховенство закону, розподіл влади, права і свободи особи. Для політологів це, в першу чергу, реальна практика здійснення демократичних принципів і норм, владні відносини, особливості політичної системи, політичного режиму, поведінки громадян. Хоча, за великим рахунком, у протиставленні юридичного і політичного підходів до визначення демократії є багато штучного. Дуже влучно, на нашу думку, з цього приводу висловився Д. Ептер: „В демократії кожний закладений в законі або той, що міститься в настановах суспільства, принцип носить характер об’єктивної політичної практики” [6].

Політична наука пройшла у своєму вивченні демократії три стадії і зберегла, в основному, три підходи до визначення сутності цього феномена:

³⁵₁₇ традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність;

³⁵₁₇ біхевіористський (поведінковий) підхід в комбінуванні з соціологією політичних інститутів;

³⁵₁₇ функціоналістський підхід, який поєднує елементи першого і другого підходів і робить акцент саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм із врахуванням поведінки політичних „акторів”, тобто громадян і політичних груп.

У найпоширенішому визначенні демократія ототожнюється з народовладдям. Це визначення стало майже класичним. Воно є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є нібито носієм загальнолюдських цінностей. Відповідно до цього, демократія і визначається, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Найлаконічніше сутність такого розуміння демократії сформулював А. Лінкольн, окресливши його у відомій формулі: „Government of the people, by the people, for the people” (правління народу, обране народом і для народу) [7].

Однак таке суто етимологічне (засноване на перекладі з грецької мови) тлумачення демократії сьогодні багатьом науковцям видається занадто спрощеним. На їхню думку, воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократії античної, або афінської, яка поширювалась на невеликі за територією і чисельністю населення міста-поліси і була формою безпосередньої участі всіх громадян у політиці.

Хоча визначення демократії як народовладдя, якщо підходити до нього суто науково, а не судити про повноту і рівень розвитку демократії за переліком декларованих прав і свобод громадян чи за іншими формальними ознаками, цілком може застосовуватися лише до ідеалу; коли народовладдя має під собою систему соціально-економічних і конституційних гарантій та забезпечено реальним використанням громадянами їх політичних прав та їх масовою участю в управлінні справами держави і суспільства, в суспільно-політичному житті.

Проте реальне народовладдя недосяжне з багатьох причин. Перш за все, нерівність – це природна властивість людського суспільства. Тому особи, які посідають в суспільстві привілейоване становище завдяки майновому статусу, завжди відшукуватимуть засоби розширити горизонти своєї влади. Водночас ідеї демократії настільки привабливі для більшості людей, в усякому випадку – в західному світі, що не використовувати їх задля досягнення політичних цілей було б, щонайменше, нерозумно. Через це поступово під гаслами демократії у суспільну свідомість починають впроваджуватися положення, які мають вельми відносний стосунок до демократії. Це підтверджують численні приклади.

Так, Т. Джефферсон в інавгураційній промові 4 березня 1801 року заявив: „Всім потрібно пам'ятати священний принцип, що хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, ця воля має бути законною, має бути розумною” [8]. І з цим, безперечно, можна цілком погодитися.

Р. Даль пішов в обґрунтуванні неможливості реалізації класичної демократії ще далі. Він вважав, що „ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей – політичної рівності і народного суверенітету – за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати дозвіллям, згодою, стабільністю, доходом, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого – політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоби принести в жертву ці блага” [9]. Ця теза Р. Даля актуальна і в наш час.

Скептично ставиться до демократії в її класичному визначенні і Г. Моска: „Кожне суспільство створює правлячий клас. Всебічний контроль з боку народу неможливий. Проте ступінь чутливості правлячого класу до бажань народу і реакція його на результати виборів залежать, певною мірою, від конституційної системи, переважаючої ідеології і соціальних настанов. Доктрини і конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є найслабшими стримуючими факторами для правителів. Оскільки більшість в будь-якому випадку не правитиме, доктрини і процедури такого роду насправді вручають необмежену владу правлячій меншості, яка претендує на право репрезентувати більшість. Отже, аніде тиранія не є більш вірогідною, ніж

у суспільстві, де конституційна система і панівна ідеологія узаконюють необмежену владу більшості” [10]. Це не раз було підтверджено історією.

Класичне визначення демократії, засноване на принципах влади більшості, народному суверенітеті і політичній рівності громадян, що складає її сутність, 1954 року отримало від Е. Шилза ярлик „популістської демократії” [11]. Але з цим можна посперечатися.

На нашу думку, в політико-правовій теорії визначення поняття демократії має кілька вимірів, які виявляють її сутність повною мірою: по-перше, демократія – це форма держави; по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і політичних партій, що репрезентують його інтереси, профспілок та інших громадських організацій; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Якщо говорити про демократію як форму держави, то вона, частіш за все, постає як форма правління, що протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, що йде від античної політичної думки.

Т. Гоббс у праці „Левіафан” трактує демократію як одну з трьох „державних форм” – разом з монархією та аристократією. Для нього демократія – це державна форма, де верховна влада належить зібранню усіх громадян без винятку (хоча сам він віддає перевагу монархії, в якій „загальне благо тотожне з приватним”). Це визначення, з огляду на сучасні досягнення політичної науки, є дещо архаїчним.

Ш. Монтеск’є, розрізняючи три способи правління – республіканський, монархічний і деспотичний – вважав: „Якщо в республіці верховна влада належить всьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то таке правління називається аристократією” [12]. Демократія для Ш. Монтеск’є тотожна народному суверенітетові, але не означає загальної участі всіх в управлінні. Народ доручає здійснювати свою владу обраним уповноваженим. Саме це відрізняє демократичну державу від інших форм правління. І сьогодні ідея Ш. Монтеск’є про демократію як народний суверенітет залишається життєздатною.

В одній зі своїх ранніх праць К. Маркс робить висновок: „Демократія – це державний лад як родове поняття” [13]. Він вважав демократію наріжним каменем, ознакою певної форми держави. Марксова точка зору на демократію як форму держави, яка відтворює європейську традицію XVIII століття, в цілому не суперечить висновкам сучасної політичної науки, хоча авторитетні західні аналітики, а також деякі російські, роблять уточнення. Наприклад, французький соціолог А. Турен вважав: „Ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною моделлю суспільства, а лише моделлю політичного режиму” [14]. Російський вчений

А. Вітченко пов'язує форму держави з формою влади. Такий підхід дозволяє авторові підкреслювати, що нова форма влади не відкидає, а успадковує демократичні елементи та інститути від колишньої державної форми [15]. З нашої точки зору, подібний підхід стосовно визначення сутності демократії є дещо спрощеним.

Незважаючи на першорядну важливість ролі держави як інституту політичної системи суспільства, держава не є її єдиною організаційною структурою. Так, для Р. Арона конституційно-плюралістичний режим, плюралізм соціальних груп, „держава партій” – іпостасі демократії [16]. Для іншого французького політолога, К. Емері конституційне право фактично вже витискується „політичним правом”, яке регулює відносини „політичних акторів” в умовах демократичних правил гри [17]. Партійна система для А. Лижфарта – складова поняття демократії [18].

Ці та інші дослідники, незважаючи на певну різницю в підходах, вважають суспільно-політичні інститути в суспільстві найважливішим фактором демократії. Безумовно, вони мають рацію, хоча, на нашу думку, не потрібно абсолютизувати цей фактор.

Таке уточнення поняття демократії є необхідним, оскільки збагачує уявлення про структуру і змістове наповнення її форм. Саме активна участь партійних, громадських організацій та асоціацій у здійсненні політичної демократії надає діяльності відповідних організацій політичного характеру.

Демократія, як принцип внутрішньої організації і діяльності політичних та суспільних об'єднань, є явищем високорозвиненого громадянського суспільства. Але тут необхідно бачити дві сторони: одна справа – участь партій і громадських рухів у суспільно-політичному житті країни, де всі дотримуються єдиних законодавчих норм, які забезпечують міжпартійну демократію, і зовсім інша справа – внутрішньопартійна демократія, де дефіцит демократії відчувається нерідко доволі гостро.

Дефініція демократії часто ототожнюється і з таким поняттям, як політичний режим. Виходячи з визначення політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом з формою правління і формою державного устрою), ототожнення демократії з політичним режимом можливо, однак лише в межах демократичної форми держави та її політичної системи.

При цьому слід мати на увазі, що форми політичного режиму рухливіші і різноманітніші у порівнянні з демократичною формою держави. Так, режим особистої влади Ш. де Голля зберігав усі демократичні інститути французької держави, змінювались лише методи здійснення влади. Отже, можна зазначити, що демократичний політичний режим – це втілений зміст демократичної форми держави, повсякденна політична практика демократії.

Деякі науковці розглядають демократію як політичний світогляд і

політичну цінність. Демократія як політичний світогляд – це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все – ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та уявленнях про них. Правомірно говорити і про „зворотне відображення” цих ідеалів у функціонуванні політичних інститутів.

Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї і принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм і виразником цієї цінності покликана бути й суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом стосовно суспільної свідомості в цілому, а в умовах організованого громадянського суспільства – й інститутом демократії. Досить навести хрестоматійну промову Перікла при похованні воїнів або клятву афінян для того, щоб показати, яку цінність для вільних громадян мала демократія. Демократичні ідеї – невід’ємна частина спадщини італійських гуманістів і французьких демократів XVIII століття.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для Ш. Монтеск’є свобода і громадянська рівність – основні цінності демократії. Засновник першої в світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Дж. Компаньоні вважав головною цінністю демократії те, що при ній „народ створює закони, він же їх і виконує” [19]. Складну еволюцію пройшла система демократичних цінностей Ж.-Ж. Руссо – від ідей народного суверенітету та народного представництва до „демократичної теократії”, натхненої християнською вірою [20]. Для А. де Токвіля найвище благо демократії – рівність можливостей. Західнонімецький політолог Р. Альбрехт переконаний, що в ході історичного розвитку англосаксонської демократії викристалізувалися дві її основні цінності: ідея конституційної держави та концепція природних прав [21].

В сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення й досі. Наприклад, для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень задля загального блага [22]. На думку Ж. Бурдо, демократія сьогодні – це філософія, спосіб життя, релігія, і лише як похідне від цього – форма правління [23]. Для італійського конституціоналіста Дж. Мараніні демократія – кінцева мета, вища цінність будь-якої влади [24].

Отже, не викликає сумніву, що демократія як політична та правова цінність і світоглядний ідеал стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Останнім часом все більше дослідників звертається до проблеми демократії як політичного процесу, елементу політичної динаміки. При

цьому найчастіше цей аспект пов'язується з демократичною процедурою [25]. Значний внесок в розробку цього поняття зробив Р. Даль. На його думку, будь-який процес вироблення обов'язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з таких критеріїв:

³⁵₁₇ Рівне право голосу.

³⁵₁₇ Дійова участь.

³⁵₁₇ Чітке розуміння.

³⁵₁₇ Кінцевий контроль з боку народу за порядком денним.

³⁵₁₇ Розширювальний принцип [26].

Р. Даль вважав, що демократичний процес (процедура) повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керівниками на всіх стадіях управління. Особливості та закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують цю точку зору.

Таким чином, проаналізовані в даній статті визначення демократії як:

³⁵₁₇ народовладдя;

³⁵₁₇ форма держави;

³⁵₁₇ форма і принципи організації політичних партій і громадських об'єднань;

³⁵₁₇ політичний режим;

³⁵₁₇ політичний світогляд і політична цінність;

³⁵₁₇ політичний процес (процедура управління)

дають можливість скласти досить повне уявлення про весь спектр дефініцій демократії, що випливають з її природи і відображають той чи інший її сутнісний аспект, той чи інший прояв на практиці.

К. Оффе і У. Пройсс цілком слушно зауважують, що нині поняття „демократія” використовується як універсальна формула опису широкого спектра найрізноманітніших суспільств з відповідними режимами управління і політичної участі [27].

Можна цілком погодитися з афоризмом В. Черчілля: демократія – не найкращий політичний устрій, але кращого людство ще не винайшло. Справді, демократія, з нашої точки зору, не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку. Це лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління суспільством. І, безумовно, феномен демократії потребує подальшого вивчення як науковцями, так і політиками-практиками.

Література:

1. **Kelsen H.** La democratie. Sa nature, sa valeur. – P., 1988. – P. 15.
2. **Ковлер А. И.** Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М., 1997. – С. 15.
3. Цит по: **Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В.** 13 теорий

демократии – СПб., 2002. – С. 8.

4. **Гамильтон А.** Федералист: Политэссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Д. Джея. – М., 2000. – 590 с.

5. **Сіленко А.** Політичні чинники формування держави загального добробуту // Людина і політика. – 2001.- № 5.-С. 142.

6. **Эптер Д. Э.** Пересмотренный институционализм // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 38.

7. Цит за: **Шляхтун П. П.** Политология (теория та история политической науки). – К., 2002. – С. 399.

8. **Джефферсон Т.** Томас Джефферсон о демократии. – СПб, 1992. – 394 с.

9. **Даль Р. А.** Введение в теорию демократии. – М., 1992. – 158 с.

10. **Майроф Б.** Лики демократии. – М., 2000. – 475 с.

11. Там же.

12. **Монтескье Ш.** О духе законов // Избр. произв. – М., 1955. – С. 169

13. Цит за: **Ковлер А. И.** Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – С. 23.

14. **Турен А.** Что означает демократия сегодня? // Международный журнал социальных наук. – 1991. – №1. – С. 19.

15. **Витченко А. М.** Теоретические проблемы исследования государственной власти. – Саратов, 1982. – С. 131.

16. **Арон Р.** Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – С. 273.

17. **Emeri C.** Droit constitutionnel et institutions politiques. P., 1994. – P. 13 – 14.

18. **Lijphart A.** Democracies. – New Haven; L., 1984. – Ch. 7 – 8.

19. **Compagnoni G.** Elementi di diritto costituzionale democratico. – Venezia, 1797. – P. 203.

20. **Fralin R.** Rousseau and representation. A Study of Development of his Concept of Political Institutions. – N.Y., 1978. – P. 44.

21. **Albrecht R.** Hegel und die Demokratie. – Bonn, 1978. – S. 21.

22. **Shumpeter I.** Capitalism, Socialism, Democracy. – N. Y., 1962. – P. 250.

23. **Burdeau G.** La democratie. – Neuchatel, 1966. – P. 7.

24. **Maranini G.** Storia del potere in Italia. – Firenze, 1983. – P.10.

25. **Dahl R. A.** Democracy, Liberty and Equality. – Oslo, 1986.- P. 194.

26. **Даль Р.** Введение в экономическую демократию. – М., 1993. – С. 49.

27. **Сіленко А.** Політичні чинники формування держави загального добробуту // Людина і політика. – 2001.- № 5.-С. 142.